

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Նորահաւ ապականութեան և զօրացումիս առաքինեաց, վառեցար զինու հոգւոյն արեալքս ընդդէմ մահու. վարդան հաջ նահապետ, որ վառեցեալ զքեզմէն, վարդագոյն արեալքս հոգւոյն ապականեցեալ»:

ՇԱՐԱԿԱՆ

Այս խոսքերով է սկսում այն գեղեցիկ շարականը, որ Ներսէս Շնորհալին ձոնել է Վարդանանց հիշատակին, այն եկեղեցական-ազգային տոնին, որ ամեն տարի Հայաստանյայց եկեղեցին կատարում է բարեկենդանի հինգշաբթի օրը: Համարյա 15 դար է անցել Վարդանանց մղած ճակատամարտից, բայց նա անմար ջահի նման հեռավոր անցյալի խորքից լուսավորում է մեր պատմական անցած ուղին և ջերմ հուզիչ գրաքմունքներով լցնում ամեն մի հայ քրիստոնյայի սիրտն ու հոգին:

Վերաբաժանելով Վարդանանց ժամանակի Հայաստանի վիճակը՝ հասկանալու համար Վարդանանց խաղաղած դերն այդ ժամանակաշրջանում և նրա թողած ահադին նշանակութիւնը դառնում սերունդների համար:

Չորրորդ դարի սկզբին հեթանոս Հայաստանը քրիստոնյա դարձավ, և դրանով իսկ մի մեծ անջրպետ ստեղծվեց քրիստոնյա Հայաստանի ու կրակապաշտ Պարսկաստանի միջև, այն ինչ բարեկամական կապերը էլ ավելի ամրապնդվեցին քրիստոնյա արեւմուտքի՝ Բյուզանդիայի հետ: Ամ-

բողջ 4-րդ դարում հզոր Սասանյան Պարսկաստանը բաղձաթիվ պատերազմներ է մղում Արշակունի հայ թագավորների դեմ՝ Հայաստանը հունական բարեկամութիւնից հեռ պահելու համար: Բայց նոր կրօնը՝ քրիստոնեական վարդապետութիւնը՝ այնքան խոր արմատներ էր դնել հայ ժողովրդի սրտում, այնքան էր հեղաշրջել նրա միտքն ու հոգին, ամբողջ մտածողութիւնը, որ երբ պատմական դաժան հանդամանքներից ստիպված նա աւանդական դեպի Բյուզանդիա, հուսալով այնտեղից օգնութիւն ստանալ իր քաղաքական անկախութիւնը պահպանելու համար, չնայած բյուզանդական նենգավոր քաղաքականութիւնը միշտ հուսախարութեան առաջ էր կանգնեցնում նրան:

Հայ ժողովրդի քաղաքական անկախութիւնն ավելի է ինքնուրույն դառնում, երբ 5-րդ դարի սկզբին Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի ջոհերով հայն իր սեփական դերն է ստեղծում ու քրիստոնեու-

Թյան հիմնական աղբյուրը՝ աստվածաշունչը, ավետարանը մայրենի լեզվով լրտում։ Մեծ է, արդարև, հայ գրի հեղինակների կատարած դերն այդ ժամանակաշրջանի և ամբողջ հետագա ժամանակների համար։ Իրենց բազմաթիվ աշակերտներից նրանք թարգմանիչներ են պատրաստում, որոնք զննվով այն ժամանակվա մտավոր կենտրոնները՝ Բյուզանդիոն, Աթենք, Ալեքսանդրիա, ձեռք են բերում այնտեղ ավանդվող գիտությունները, կատարելագործվում և վերադառնալով հայրենիք, իրենց մեծ ուսուցիչների ղեկավարությամբ հոսանքը բերած ասորերեն և հունարեն ձեռագրերից կրոնական, պատմական և այլ բովանդակությամբ բազմաթիվ թարգմանություններ կատարում և ինքնուրույն սեփական գրական աշխատություններ արտադրում ու հայ գրականության սկիզբը դնում։

Տարաբախտաբար գրական-մտավոր գործունեության այս ոսկեդարյան շրջանում Հայաստանի քաղաքական անկախությունը ավելի ու ավելի է հեղձեղուկ դառնում։ Քրիստոնյա Բյուզանդիան փոխանակ անվերապահորեն օգնելու Հայաստանին, թեկուզ իր իսկ չահերի համար, դիմանալու Սասանյան ռազմագլուխների դեմ, վաղուց տեղ էր դարձել Հայաստանի արևմտյան մասին, իսկ արևելյան Հայաստանն էլ 428 թ. վերջնականորեն զրկվում է իր սեփական թագավորից, վերջին Արտաշիր Արշակունուց։ Երկիրն ընկնում է պարսից լծի տակ, որոնք Հայաստանն սկսում են կառավարել իրենց կողմից նշանակած մարզպաններով, բայց ղեկավորական մասի, զորքի ղեկավարությունն առաջվա պես մնում է հայ իշխանների, նախարարների ձեռքում։

Ձրկվելով հայրենի քաղաքական անկախությունից, ընկնելով Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի լծի տակ, հայ ժողովուրդն այնուամենայնիվ իր նորաստեղծ գրի, գրականության շնորհիվ շարունակում է իբրև ազգություն իր ամբողջու-

թյունը, իր միասնությունը, իր հոգևոր կուլտուրան պահպանել և անտրտունջ ծառայել թե մեկին և թե մյուսին։ Սասանյան Պարսկաստանը դեռ չէր դիպել հայ մարդու հոգու նվիրական զգացմունքներին և, ըստ Եղիշի, «աստուածապաշտութիւնն բարձրագլուխ կամակորուքեամբ երևելի լինէր յաշխարհին Հայոց»։ Բայց ո՞վ է տեսել, որ բռնակալն իր բռնությունները սահմանափակի։ Եվ ահա ժամանակի պարսից թագավորը, Հազկերտը, սկսում է քիչ-քիչ հայ մարդու հոգևոր աշխարհն էլ սողոսկալ, նրան այդ ազատությունից էլ զրկել։

Օգտվելով այն հանգամանքից, որ քրիստոնյա Բյուզանդիան շարունակում էր պահել Պարսկաստանի հետ կապած իր խաղաղության դաշինքը, տեսնելով այսպիսով Հայաստանն առանց դրսի օգնության անկեղծության, Հազկերտն ավելի ևս գոռողացավ և բացարձակ կերպով սկսեց միջամտել Հայաստանի ներքին գործերին, հատկապես հայ ժողովրդի հոգուն, մտքին, սրբոսին, ներքին համոզմունքներին, զգացմունքներին։ Դենշապուհ անուշով մեկին ուղարկում է Հայաստան, որպեսզի բռնություններ բանեցնի և այդպիսով հայերին ստիպի թողնել քրիստոնեությունը, որպեսզի ավելի հեշտ կարողանա քաղաքականապես իրեն ենթարկել Հայաստանը։

Դենշապուհի առաջին գործը լինում է եկեղեցիները հարկի տակ դրել, որոնք մինչև այդ ազատ էին ամեն տեսակ հարկերից, նույնպես և վանքերում ապրող վանականներին հարկի տակ է դրում և առհասարակ երկրի հարկերն անասելի չափով ծանրացնում ու այլ բռնություններ գործադրում։ Կարծես թե այս բոլոր դաժան միջոցները հայերի համբերությունը փորձելու համար էին կիրառվում։

Բայց քանի որ հայտնապես եկեղեցուն դեռ չէր դիպել, ուստի ոչ ոք չընդդիմացավ նրան։ Նրա բոլոր կարգադրությունները ժողովուրդը ճշտությամբ կատարում էր, սպասելով համբերությամբ, թե ո՛ւր

կտանի այս բոլորը: Ըստ Եղիշեի, հարկե-
լը «ոչ ըստ արքունի արժանաւորութեանն
առնուին, այլ հինարար յափշտակելով,
մինչեւ ինքեանք իսկ մեծապէս զարմանա-
լին, թէ ուստի այս ամենայն դանձ ելա-
նէ», զիւրդ չէն կայցէ աշխարհն Հայաս-
տանեայց»: Քաղաքական իշխանութիւնը
կորցնելուց հետո հայ ժողովուրդը միշտ
պատրաստ է եղել անթիվ զոհողութիւն-
ներ անել իր կրօնը, իր հոգեւոր աշխարհը,
իր ներքին համոզմունքներն անաղարտ
պահպանելու համար և հանուն այս բոլո-
րի արած զոհողութիւններով իր բռնա-
կանքին միշտ զարմացել է, որովհետեւ
բիրտ, կոսիտ ուժի մարմնացում ներկա-
յացնող բռնակալների համար միշտ անհա-
կանալի էին մնում մարդու ներքին աշ-
խարհը, հոգեւոր կյանքը, բարոյական վսեմ
գաղափարները, որոնցով շնն էր և միշտ
էլ շնն էր մնում Հայաստան աշխարհը:
Հայ ժողովրդի բնատուր աշխատասիրու-
թիւնը միշտ շնն էր պահում թե իրեն, թե
իր երկրը և թե իր տերերին՝ Հայաստա-
նի անրաժան օտար տերերը երբեք չհաս-
կացան, չգնահատեցին մեր ժողովրդի այս
հրաշալի կողմը:

Անհագուրդ բռնակալի համար այս բո-
լորը դեռ քիչ էր: Տեսնելով, որ ժողո-
վուրդն անտրտունջ տանում է այս բոլոր
նեղութիւնները, հայ նախարարներից շա-
տերն իր ուղած ժամին իրենց գործով
միշտ ներկայանում էին իրեն՝ պատրաստ
կատարելու իր բոլոր հրամանները, Հաղ-
կելուը է՛լ ավելի է առաջ գնում իր մտա-
դրութիւնների մեջ և առանձին գրութիւն
շարադրելով իր դաւանած մազդեզանց
կրօնի, կրակապաշտութեան, մոզերի ուս-
մունքը, հայերին պարտավորեցնում է կամ
այդ գրութիւնը պատասխանել և կամ
անձամբ ներկայանալ արքունիք՝ Տիգրան
քաղաքը:

Այս գրութիւնն պատասխանելը շատ և
շատ դժուրին էր ժամանակի հայ հոգե-
վորականութեան համար, որի ականաւոր
ներկայացուցիչները Սահակի և Մեսրոպի

արժանավոր հաջորդներն էին: Քրիստոնե-
ութեան մուտքից 150 տարի էր անցել. Ս.
Գրիգոր Լուսավորչի ցանած սերմերը պա-
րարտ հող էին գտել Հայաստանում. առա-
վել ևս պտղաբեր դարձաւ այդ հողը, երբ
գրերի գյուտի շնորհիւ քրիստոնեական
կրօնի վսեմ սկզբունքները գրավոր կերպով
հայ լեզվով, մայրենի լեզվով մատչելի են
դառնում ժողովրդի լայն զանգվածներին:
Գտնվելով երկու հզոր հարեանների արան-
քում, հայ ժողովուրդը միշտ տրտմել,
ճմլւել է մերթ Արեւելքից, մերթ Արեւ-
մուտքից, և դարավոր, անլերջ պատե-
րազմներ մղել երկուսի դեմ էլ, միշտ փա-
վազել, տենչացել է խաղաղութեան, շի-
նարարութեան, հանգստութեան: Եվ ահա
հայտնւում է մի նոր կրօն, որ աշխարհին
խաղաղութիւն է քարոզում, մարդկանց՝
հաշտութիւն, ըստ ավետարանի՝ «խառք
ի բարձունս Աստուծոյ և յերկիր խաղա-
ղութիւն. ի մարդիկ հաճութիւն», — ահա
այն ժամանակվա կուսապետ ու կրակա-
պաշտ իրականութեան մեջ միաստվածու-
թեան քարոզած խաղաղութեան, հաշտու-
թեան և սիրո գաղափարը քարոզող կրօնը
ջերմ արծաղանք է գտնում հայ ժողովրդի
սրտում: Ի դեմս քրիստոնեութեան՝ այդ
չրջանի պայմաններում նա գտնում է իր
դարավոր իղձերի կատարումը, և նա փալ-
ւում է այդ նոր հալատիւն, կառչում նը-
րան իր հոգու ամբողջ զորութեամբ և հա-
նուն այդ հալատի հանձն առնում ան-
լուր զոհողութիւններ իր հետագա ամբողջ
պատմութեան ընթացքում: Այդ ժամանա-
կից սկսած հայ քրիստոնեայն անունն ան-
խղի ի կերպով շաղկապվում են իրար
հետ:

Ազատասիրական ոգով կրթված մի
ժողովրդի համար, մանավանդ նրա հո-
գեւորականների համար, ի՞նչ մեծ բան էր
Պարսկաստանից ստացված գրութեանը պա-
տասխանել: Հայի մտածողութիւնն այն-
քան յարձրացել էր, վերացական դաղա-
փարներն այնքան մատչելի դարձել, որ
նրա համար ծիծաղելի էր թւում, ուղղա-

կի երեսնայական, արեգակին կամ կրակին երկրպագելը, որոնք աներևույթ աստծու կողմից ստեղծված են մարդուն սպասարկելու համար: Քաղաքական անկախությունը քրիստոնեական կրոնի սկզբունքներն այնքան թանկ էին մեր նախնիքների համար, որ նրանք հանձն էին առնում ամեն տեսակ զոհողություններ կրել հանուն նրանց, իրենց համար պատիվ համարելով այդ:

Պատասխան նամակի վերջում, նամակ, որը մի ջատագովության է քրիստոնեական կրոնի հասցեին և հերքում զբաղաչական ուսմունքի հիմքերի, մեր նախնիքն ավելացնում են. «Յայտ հաւատոց զմեզ ոչ ոք կարէ խախտել, ոչ հրեշտակք եւ ոչ մարդիկ, ոչ սուր եւ ոչ հուր, ոչ ջուր, ոչ ամենայն զինչ եւ են դառն հարուածք... Եթէ սովին հաւատովք թողուս ոչ յերկրի, այլ տէր փոխանակեմք ընդ քեզ, եւ ոչ յերկինս, այլ Աստուած փոխանակեմք ընդ Յիսուսի Քրիստոսի... դի ոչ եթէ ընդ մարդոյ է ուխտ հաւատոց մերոց... այլ անլուծութեամբ ընդ Աստուծոյ, որում չիք հնար քակտել եւ ի բաց ելանել, ոչ այժմ եւ ոչ յապա, եւ ոչ յաւիտեանս, եւ ոչ յաւիտենից յաւիտեանս: Շատ ուշադրով է այստեղ մեր նախնիքների խնդրած համեստ ցանկությունը, որոնք խիզախությամբ մերժում են պարսից թագավորի պահանջը: Իայց բնության տարրերին երկրպագող կարծրասիրտ թագավորի համար խորթ էին այս նամակի հեղինակների մտքերն ու զգացմունքները: Հազկերտը զայրանում է հայրի դրած համարձակ պատասխանի վրա և շտապ կարգով կարգադրում Հայաստանից կանչել մի շարք ահանաժոր նախարարներ՝ Սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ:

Գալով Պարսկաստան, նախարարները համոզվում են, որ բռնակալ Հազկերտի համար կարծես կենաց ու մահվան խնդիր է դարձել Հայաստանը կրակապաշտ տեսնել, և երեսանց հավանություն տալով նրա

ցանկությունը, Հայաստան են, վերադառնում այն վճռական դիտանցությամբ, թե դառնություն բաժան արդեն լցվել է, հայ ժողովրդի համբերությունը դադարեցնելու է հասել և պետք է ասպատակություն դրոշակը պարզել, շտապով պատրաստություն տեսնել ժողովրդին ոտքի հանելու բիրտ ուժի դեմ գեներ ուժով կռվելու համար: Նախարարներն արդեն չեն լինում, որ Պարսկաստանից իրենց հետ Հայաստան գան զբաղաչական կրոնի բաղամաթիվ պաշտոնյաներ, մոզեր մոզպետի գլխավորությամբ, քաջ գիտնալով, թե ինչ դիմադրության կհանդիպեն նրանք իրենց կրոնի ուսմունքը տարածելու առաջին իսկ պահին: Եվ իրոք, մոզերը մոզպետի ղեկավարությամբ առաջին փորձն են կատարում՝ Անգղ գյուղաքաղաքի եկեղեցին ավերել: Մի սարսափելի աղմուկ աղաղակ է բարձրացնում ժողովուրդը և տեղական երեք Ղևոնդի առաջնորդությամբ գյուղական ամեն տեսակի դործիքներով հարձակվում նրանց վրա, շատերի գլուխները ջարդում, վիրավորում: Ինքը մոզպետը հազիվ է մահվան վտանգից ազատվում: Մնացածներին ժողովուրդը ցրում, հալածում է: Ահաբեկված մոզպետը, տեսնելով ժողովրդի այս ուժեղ դիմադրությունը, բացականչում է. «Զի եթէ եւ ինքեանք աստուածքն եկեցան յօգնութիւն, չէ հնար օրինացս մոզութեան ի Հայս առնուլ զհաստատութիւն: Մարդք, որ ոչ ի կապանաց դանգիտեն, եւ ոչ ի տանջանաց երկնչին, եւ ոչ ի ստացուածոց պատկառին... զմահ քան զկեանս ընտրեն, ո՞վ է, որ կարէ նոցա դիմակաց լինել... Եւ եթէ անդէն մարդիկ այդպէս բռնացան, եթէ յանկարծ զինուորս եւս ընդ ինքեանս միաբանեցուցանեն, ո՞ կարիցէ կալ առաջի դոցա յանդուգն յարձակմանդ»:

Հայերի տարերային ասպատակության սկիզբը դրվեց. վիճակը զգված էր, էլ ուրիշ հնար չկար, պետք էր աշխատել նախ դրսից օգնություն ստանալ գալիք պատերազմը շահելու համար: Եվ առաջին հեր-

ՔԱԶՆ ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՄԻՆՅԱՆ

«Նդիշեայ հոգեակն է քաղցրագրուցիկ,
Որ զվարդանն ի վարդ տեսնու կարմրիկ»:

Է. Դ. Ա՛ ի Ե ԱՆ

Թին ո՞ւմ պիտի դիմեր ջրիստոնյա Հայաստանը, եթե ոչ ջրիստոնյա Արևմուտքին: Բյուզանդիայի կայսրին դրած նամակի մեջ Հայերը հայտնում են, որ իրենք ստիպված են զենքը ձեռին պաշտպանել ջրիստոնեությունը, «գոր եւ այժմ կամին ի մէջ կորզել հանել խաւարասէր որդիքն արեւելից» արդեն որոշ հաջողությունների հասել են, բայց գործի մեծ մասը դեռ մնում է առաջիկայում կատարել. «Ընտրեցաք զմահ աստուածաշուովեամբ, քան զկենսն ուրացութեամբ. եթէ դուք եւս ի ձեռն առնիք զմեզ, հաւ կրկին կենաց դիպեցաք... Եւ եթէ սակաւիկ մի հեղաթափ, դուցէ բազում եւ այլ աշխարհաց հասանիցէ տապ բոցոյ սորա» (էջ 92): Վերջին խոսքերը շատ մարդարեակաւն էին, թեպետ շատ ուշ կատարվեցան: Բյուզանդիայի արքունիքը խուլ մնաց Հայերի խնդրած օգնության հանդեպ և Հայաստանը մենակ մնաց հզոր Մասսանյան պետության առաջ:

Արեւելից եկած բոցի տապն առաջին հերթին Հայաստանն էր լսւիում, և ոչ միայն Մասսանյան Պարսկաստանի ժամանակ, այլև հետո եկող բռնակալների արշավանքների շրջանում. Հայաստանը ջրիստոնյա աշխարհի ամենաարեւելյան սահմանային երկիրն էր. ջրիստոնեությունը Հայաստանից դեպի արեւելք այլևս չտարածվեց և այդպես էլ մնաց մինչև մեր օրերը: Հայաստանը մեծամեծ ճիգեր էր թափում կանգնեցնելու այդ տապի բոցի տարածումը, միշտ հուսալով ջրիստոնյա արեւմուտքից օգնություն ստանալ իբրև հավատակից ժողովուրդ, բայց այդ օգնությունը չեկավ ու չեկավ ոչ միայն Ե-րդ դարում, այլև հետագա դարերում:

Բյուզանդիայի բացասական պատասխանից հայերը չհուսահատվեցին. մի սրբազան ոգևորություն իջավ նրանց վրա: Եթե նախորդ 4-րդ դարում Հայաստանը ստիպված բազմաթիվ պատերազմներ էր մղում Մասսանյան Պարսկաստանի դեմ բնիկ Արշակունի թագավորների առաջնորդու-

թյամբ, ապա ներկայումս մղվելիք պատերազմն առաջին պատերազմն էր, որ մղելու էր Հայաստանն առանց թագավորի, միայն նախարարների ղեկավարությամբ, Սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ: Այս հանգամանքը էլ ալիքի էր ուժգնություն տալիս գործին. ամբողջ ժողովուրդը գլխովին ոտքի էր կանգնում մարդասիրտը բռնալուրի դեմ. շարժումը համադրվեցին կերպարանք էր ընդունում:

Ժամանակը կարճ էր. պետք էր պատրաստություն տեսնել գալիք պատերազմի համար: Երկրի սահմաններն ամրացնելու նպատակով Վարդան Սպարապետը պահպան զնդեր է կարգում. ներսումն էլ կարգ ու կանոն պահպանելու համար մի շարք միջոցներ ձեռք առնում: Եվ այսպես ապահովելով երկրի պաշտպանությունը, ինքն իր գնդի հետ անցնում է Աղվանք այնտեղից հարվածելու պարսիկներին: Հայերի սակավաթիվ գունդը հրաջեն էր գործում այստեղ. պարսիկներին ամեն տեղից հանում է և դուրս ըլում երկրի սահմաններից: Առաջիկա պատերազմի այս նախերգանքը շատ ալիքի լավ հետևանքներ կունենար ընդհանուր գործի նվաճում, եթե Հայաստանից գուժեկան չհասներ ու չհայտներ, թե որոշ թվով նախարարներ Վասակ մարզպանի գլխավորությամբ հետ են կանգնել ընդհանուր գործից, ուրացողներ են դարձել ու անցել պարսից կողմը:

Վարդանն իր գնդով իսկույն վերադառնում է Հայաստան, մտնում Արտաշատ և ուխտապահ նախարարներին պատվեր տալիս դարունը բացվելուն պես իրենց գործերով կաղմ ու պատրաստ ներկայանալ:

Գարունը գալիս է. հավատարիմ ուխտապահ նախարարները հավաքվում են միասին իրենց գործերով, որոնց թիվը հասնում էր 86 հազարի: Վարդան Սպարապետի հրամանադրությամբ հայոց գործը դիմում է պարսից սահմանը և Արտաշ գավառի Ավարայրի դաշտում բանակ դնում: Նույն տեղն են դալիս հակառակ կողմից

պարսիկները. Տղմուտ զետը բաժանում էր երկու կողմերին: Գիշերը Սպարապետը ամբողջ հայ բանակի առաջ մի ոգևորիչ ճառ է ասում, հորդոր կարդալով քաջությամբ կռվել հայրենատուր օրենքի, քրիստոնեական կրոնի համար, հերոսաբար մեռնել անմահ անուն ժառանգելու համար, չվախենալ հեթանոսների բազմությունից, որովհետև արդար գործի համար է, որ «մենք արյուն ենք թափելու. Աստված ինքը մեր կողմն է, մեզ պահպան»: Նույնպիսի մի ոգևորիչ ճառ է արտասանում Ղևոնդ երեսը հոգևորականների կողմից, որոնք եկել էին անձամբ խրախույս լինելու հայ զորքին հավատի համար մղվելիք կռվում:

Մյուս օրն առաջօրյան, 451 թ. հունիսի 2-ին, ճակատամարտն սկսվում է. հայերն անցնում են զետը և կատաղությունով կռվում հակառակորդի դեմ. չնայելով, որ պարսիկները բազմաթիվ փղեր ունեին, որոնք նրանց համար ուժեղ հենարան էին, այնուամենայնիվ հայոց զորքը մեծ հարվածներ է հասցնում նրանց: Օրը տարաժամում էր: Վարդանն ինքը բազմաթիվ քաջություններ է գործում և հենց կռվի դաշտում նահատակվում է, նրա հետ միասին և մի քանի նշանավոր նախարարներ: Հայերի ընդհանուր կորուստը 1036 հոգի էր, իսկ պարսիկներինը 3544: Ըստ Նղիշեի «ոչ եթէ կողմ էր, որ յաղթեաց, եւ կողմ էր, որ պարտեցաւ, այլ... երկուքին կողմանքն ի պարտութիւն մատնեցան»: Եթե այդ մեկ օրվա համար Նղիշեի գնահատականը ճիշտ է, ապա նույնը չի կարելի ասել այդ օրով սկսվող հետագա մեծ ու փոքր կռիվների համար, որ հայերը շարունակեցին մղել Ավարայրի ճակատամարտից հետո Հայաստանի անմատույց վայրերում, ամուրժ բերդերում, քարանձավներում և այլն: Այս բոլոր կռիվներից հայ ժողովուրդը հաղթող դուրս եկավ, որովհետև հասավ իր նպատակին, իր պահանջները կատարվեցան՝ հայ ժողովուրդը պահպանեց իր քաղաքա-

կան անկախությունը, միայն վասալական որոշ կախվածություն մեջ ընկած վիճակում, քրիստոնեության դեմ հալածանքը դադարեց, եկեղեցին, վանականներն առաջվա պես ազատ հայտարարվեցին, հարկերը թեթևացան, ամբարտաժան ղուռոզ թազավորն իջավ իր «բարձունքներից», խոստովանեց իր տկարությունը և հաշտվեց այն մտքի հետ, որ հայերն երբեք ձեռք չեն քաշի քաղաքական անկախությունից, ինչպես և իրենց հավատից, իրենց դավանանքից ու երբեք էլ կրակապաշտ չեն դառնա:

Այս տեսակետից նայելով Ավարայրի ճակատամարտը մեզ հաղթություն բերեց, վարդանանց ու Ղևոնդյանց նահատակությունը մեզ կենդանություն պարգևեց, նրանց թափած արյունը կյանքի աղբյուր հանդիսացավ հետագա սերունդների համար. վարդանանք, Ղևոնդյանք հերոսներ դառան մեր ժողովրդի համար, նրանք անմահ են և ապրում են մեր սրտերում: Եվ ամեն անգամ, երբ հայ ժողովուրդն օրհասական վիճակի մեջ էր ընկնում, նա աչքը դարձնում էր դեպի իր փառավոր անցյալը, դեպի իր հերոսները, դեպի նրանց պայծառ, լուսավոր դեմքերը, դեպի վարդանն ու իր գինաեկիցները, դեպի Ղևոնդն ու իր ընկերակիցները և սրանց նմանողությամբ դեպի նրանցից հետո եկող հերոսները, որոնցով այնպես լի է մեր անցյալի հարուստ պատմությունը, և այնտեղից հոգի, շունչ, ոգևորություն, եռանդ ստանում դժնդակ պայմանների դեմ պայքարելու և այսպիսով նրանց արժանավոր ժառանգը լինելու:

Իսկ ի՞նչ հիշատակ թողեց ուրացող չորմը, ուրացողների ղեկավար վառակ մարդպանը: Ահա այդ մասին Նղիշեի գնահատականը. «Եւ այն, որ կամէրն թազաւոր լինել մատնութեամբ Հայոց աշխարհին, եւ ոչ գերեզմանի նորա տեղի երեւեցաւ ի նմին, քանզի իբրեւ զշուն մեռաւ եւ իբրեւ զգէշ քարչեցաւ»:

Վարդանանց ազատասիրական բարձր

ղգացմունքներն էլ՝ ամենի վառ կերպով բորբոքեց հայ ժողովրդի սրտում հետագա դարերում: Իբրեւ փառավոր ապացույց նրա կենսունակութեան, բերենք այն նշանավոր փաստը, որ երբ 7-րդ դարում Արարիայի չեկ ահապատեց հայտնվեց մի նոր աշխարհակալ, որն արյունով, հրով ու սրով էր իր համար ճանապարհ բաց անում, հզոր կրակապաշտ Պարսկաստանը չղիմայով նրա հարվածներին և կորցրեց ոչ միայն իր քաղաքական անկախութիւնը, այլև ստիպված եղավ ձեռք քաշել իր պապենական զորաշտապի կրօնից և ընդունել իսլամը, այն ինչ անթաղավոր, անդլուսի, թույլ, բայց քաղաքական զգացմունքներով հոգեպես ուժեղ Հայաստանը դիմադրութիւն ցույց տվեց նրան և նույնիսկ մի շարք ճակատամարտերում հաղթեց նրան: Այդ կրօնի ներկայացուցիչ արարները շատ ուշ տեղ դառան Հայաստանին, շատ անթաղութիւններ դործեցին մեր երկրում, բայց քրիստոնյա Հայաստանը միշտ էլ քրիստոնյա մնաց: Թեպետ նրանց տիրապետութեան 250-ամյա շրջանում ամեն դասակարգից ազատազրական պայքարի շատ նահատակներ, վկաներ ունեցանք, բայց ժողովրդի ներքին ոգին այնքան բարձր էր, որ միշտ հարմար առիթի էր սպասում իր կորցրած քաղաքական անկախութիւնը վերականգնելու: Վարդանանց ոգին միշտ սավառնում էր նրա վրա: Հետեանք եղալ Բագրատունյաց թագավորութեան հաստատումն ու ծաղկումը 150 տարվա ընթացքում: Թեպետ Բագրատունյաց անկումից հետո բուն Հայաստանը վերջնականապես ընկալ օտար կեղեքիչների ձեռքը, բայց կրօնն ու հոգեւոր կուլտուրան անսասան մնացին այնտեղ և շարունակեցին նույնիսկ ծաղկել: Նույն Վարդանանց ոգին էր, որ ըմբոստ տարբերին ապաստարան տվեց Տավրոսի բարձունքներում, Կիլիկիայում, որտեղ հայ թագավորութիւնը 300 տարի գոյութիւն

ունեցավ, միշտ չրջապատված լինելով արարյացակամ հարևաններով:

Կիլիկիայի անկախութեան անկումից հետո սոսկալի, զարհուրելի ժամանակներ եկան մեր ժողովրդի համար, բայց նրա տոկուն ոգին ամեն նեղութիւն հաղթահարում էր, ապրելով լուսավոր ապագային հասնելու մշտական հույսով: 1441 թ. կաթողիկոսական աթոռը Կիլիկիայից՝ Սսից նորեց փոխադրվում է Ս. Էջմիածին, որի շնորհիվ աղղային հոգեւոր կյանքը վերստին սկսում է ծաղկել մեր բնիկ երկրում, և եթե պատմական դժնդակ հանգամանքները հետագա շրջանում նորեց սկսում են հայ ժողովրդին նեղել, նրա մաքուր զգացմունքները վերափոխել, ապա Վարդանանց ոգին կյանքի է կոչում, ոտքի հանում Դավիթ Բեկի նման անձանց, որոնք պաշտպան են կանգնում իրենց ժողովրդի դարավոր իրավունքներին:

Նույն Վարդանանց ոգին չէ՞ միթե, որ ողբէնչում է մեր մարտիկներին հայրենական այս մեծ պատերազմում, որ մղում են միասին մեր մեծ Միութեան եղբայրակից ժողովուրդները մեր ժամանակի Հաղկերտ, մարդախոշոչ, արյունածարավ Հիւրերի դեմ: Անցյալի պատմութեան դասերը զուր չեն անցել մեր ժողովրդի համար. նա տեսնում է, որ այսօր սպառնալիքի տակ են դրվում իր լավագույն հույրերն ու զգացմունքները, իր դարավոր կուլտուրական նվաճումները, իր քաղաքական անկախութիւնը, որին տենչալով տենչացել է և վերջապես հասել, բայց արեւմուտքից եկող խավարասեր, ստրկածարավ Հիւրերը կամենում է այս բոլորը կորզել մեղանից: Եթե 5-րդ դարում փոքրիկ Հայաստանը մենմենակ, առանց դրոսի օգնութեան, կարողացավ հաղթել հզոր Պարսկաստանին, ինչ կասեմք, որ մեր մեծ Միութեան բոլոր ժողովուրդները միացած, դրանց մեջ և հայ ժողովուրդը, վերջնականապես կհաղթեն այսօրվա նենգ թշնամուն: Պատերազմի ամենի քան երկու և կես տարվա ընթացքում մեր ժողովրդի ծոցից շատ հերոսներ են դուրս

եկել, որոնք իրենց սխրագործություններով
հիշեցնում են մեր քաջարի նախնիքներին.
նրանցից շատերն են զոհվել հայրենիքի հա-
մար, առաջնորդվելով այն սկզբունքով, թե
«մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է, մահ իմացեալ՝
անմահութիւն է»:

Եւ քանի վառ է մեր մեջ վարդանանց
հերոսությունը, նրանց նահատակությունը,
քանի նա իրրեւ փարոս է ծառայում մեր
սրամական ուղու համար, հայ ժողովուր-
դը երբեք ոչ մի զժպարության առաջ չի
ընկճվի:

ՀԱՎՍԵՓ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ